

مطالعات رابطه بین دین داری و مشارکت سیاسی شهروندان در ایران

در دهه ۱۳۹۴-۱۳۸۴

محسن نیازی*، زهرا حسن زاده**، فاطمه تورنجی پور*** و ایوب سخایی****

نوع مقاله: علمی پژوهشی	تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۷	تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۷/۵	شماره صفحه: ۲۳۹-۲۱۳
------------------------	-------------------------	-----------------------	---------------------

در دهه های اخیر تحقیقات گوناگونی در مورد رابطه بین دین داری و مشارکت سیاسی شهروندان انجام گرفته است از این رو پژوهش حاضر با روش فراتحلیل درصد تحلیل نتایج مطالعات در این خصوص است. به منظور انجام فراتحلیل حاضر، ۱۲ پژوهش مرتبط انتخاب شدند که در سال های ۱۳۹۴-۱۳۸۴ با هدف ارزیابی ارتباط میان دین و مشارکت سیاسی انجام و در فصلنامه های معتبر کشور به چاپ رسیده اند. این پژوهش ها به روش پیمایشی در جوامع آماری متفاوت و برحسب سنجه های پایا به انجام رسیده اند. در گام نخست ارزیابی پژوهش های منتخب، مفروضات همگنی و خطای انتشار، بررسی شد که یافته ها حاکی از ناهمگنی اندازه اثر و عدم سوگیری انتشار مطالعات است. در مرحله دوم، ضریب اندازه اثر و نقش تعدیل کنندگی متغیر جنسیت مورد بررسی قرار گرفت.

یافته ها نشان دادند اندازه اثر یا ضریب تأثیر دین داری بر مشارکت سیاسی معادل ۰/۳۳ است که برحسب نظام تفسیری کوهن، این میزان تأثیر در حد متوسط ارزیابی می شود. همچنین با در نظر گرفتن جنسیت به عنوان متغیر تعدیل کننده، این ضریب برای زنان ۰/۲۸ و مردان ۰/۴۳ ارزیابی شد.

نتایج پژوهش نشان داد مؤلفه دین داری بر میزان مشارکت سیاسی اثرگذار است؛ این میزان در بین گروه مردان تا حدودی بیشتر از زنان است. پابندی بیشتر مردان به باورها و اعتقادهای دینی زمینه را برای مشارکت سیاسی بیشتر فراهم می کند.

کلیدواژه ها: دین، مشارکت سیاسی، جنسیت؛ فراتحلیل؛ اندازه اثر

Email: niiazim@kashanu.ac.ir

* استاد دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان؛

** کارشناسی ارشد مطالعات فرهنگی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول)؛

Email: zh.student1388@yahoo.com

*** کارشناسی ارشد مطالعات فرهنگی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان؛

**** دانشجوی دکتری بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان؛

Email: sakhaei84@yahoo.com

مقدمه

مشارکت^۱، از دیرباز با زندگی انسان پیوند داشته و امروزه بر اهمیت و ضرورت آن بیشتر تأکید می‌شود. با توسعه جوامع میزان مشارکت و تبادل اطلاعات به‌عنوان کارکردهای مشارکت افزایش می‌یابد (Baum, 2001). بوکلند^۲ (۹۱: ۱۹۹۸) مشارکت را به‌عنوان زیربنای پیشرفت و از شرایط لازم برای توسعه اجتماعی قلمداد می‌کند. به‌زعم وی، مشارکت جزء اساسی و لاینفک توسعه به‌شمار می‌رود. گالت^۳ (۱۰۱: ۱۹۹۵) نیز مشارکت مردمی را جزء حیاتی توسعه قلمداد کرده است. وی معتقد است مشارکت اجتماعی^۴ نحوه برخورد غیرابزاری دولت با مردم و احساس ارزشمندی را تضمین می‌کند. یکی از مهم‌ترین ابعاد مشارکت، مشارکت سیاسی^۵ است که طی چند دهه اخیر، از مهم‌ترین دغدغه‌های صاحب‌نظران محافل فکری و فرهنگی است (امام‌جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۸). در این میان، مهم‌ترین پایه ورود اعضای یک جامعه به مشارکت، احساس برابری عموم افراد از نظر ذهنی است که پیش‌زمینه ایجاد همفکری، همکاری و تشریک‌مساعی افراد در جهت بهبود کمیت و کیفیت زندگی در همه زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است (غفاری و نیازی، ۱۳۸۶: ۱۲). مشارکت سیاسی از ضرورت‌های تفکیک‌ناپذیر نظام‌های سیاسی است؛ چراکه اصلی‌ترین شاخص توسعه‌یافتگی سیاسی، پاسخ‌فزاینده مشارکت سیاسی و نهادینه کردن آن در قالب نهادهای مدنی^۶ است (رضایی، ۱۳۹۲: ۱۱).

مشارکت سیاسی به‌معنای حق دخالت مردم در تعیین سرنوشت خود مبتنی بر اصول قانونی، مذهبی و عرفی حاکم بر روابط اجتماعی مردم، لازمه حفظ و انسجام اجتماعی است. مشارکت سیاسی می‌تواند در حمایت یا علیه نظام سیاسی حاکم صورت گرفته و به‌صورت شرکت در گزینش رهبران سیاسی و همکاری در اداره امور جامعه یا به‌صورت

-
1. Participation
 2. Buck Land
 3. Goulet
 4. Social Participation
 5. Political Participation
 6. Society Organizations

تظاهرات، اجتماعات و راهپیمایی‌ها، اعتصابات و اغتشاش‌ها ظاهر شود. نکته مشترک در همه شکل‌های مشارکت سیاسی، علاقه‌مندی افراد به مسائل سیاسی و تمایل آنان نسبت به انجام فعالیت و عمل سیاسی است (همان: ۱۰۰). در این خصوص، دین‌داری شهروندان یکی از عوامل اثرگذار بر کم‌وکیف مشارکت افراد در جامعه است. دین نظام عملی مبتنی بر اعتقدهاست که در ابعاد فردی و اجتماعی از جانب پروردگار برای هدایت انسان‌ها فرستاده شده و شامل عقاید^۱، باورها^۲، نگرش‌ها^۳ و رفتارها^۴ است که باهم پیوند دارند و یک احساس جامعیت را برای فرد تدارک می‌بیند (بحری پور و نیازی، ۱۳۹۳: ۷۸).

دین‌داری به معنای میزان علاقه و احترام پیروان یک دین به آن است. فرد دین‌دار با آگاهی به شعائر یک مذهب، در نظر و عمل، پیروی آن دین را اتخاذ می‌کند، به نحوی که این پیروی بر زندگی اجتماعی او تأثیر می‌گذارد (ربانی و گنجی، ۱۳۸۷: ۴۳). در قرآن کریم آمده است «ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم» (رعد: ۱۱۰) به این معنا خداوند اوضاع و احوال هیچ ملتی را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آنها خود اوضاع خویش را تغییر دهند؛ حتی اقامه قسط و عدل در جامعه که یکی از اهداف اصلی انبیا به‌شمار می‌رود، به‌عهده مردم گذاشته شده است (فولادی، ۱۳۸۷). براساس تعالیم دینی حضور و اراده مردم در تعیین سرنوشت خود نقش بسزایی دارد. به‌عبارت‌دیگر، یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌هایی که مشارکت سیاسی را ارتقا می‌دهد دین و تعالیم دینی است (بحری پور و نیازی، ۱۳۹۳: ۷۸). بر این مبنا، دین از مؤلفه‌های اصلی و موتور محرکه جنبش‌های اجتماعی و سیاسی در جامعه است. تأثیر دین در گسترش مشارکت مردمی در طول تاریخ به‌ویژه در اسلام انکارناپذیر است. ابن‌خلدون، درباره نقش دین در مشارکت می‌گوید: «دین در بین نیروها وحدت می‌آفریند، رقابت‌ها را از بین می‌برد و به افراد روحیه ایثار می‌دهد. این روحیه به افزایش مشارکت و ایجاد دولت‌های وسیع می‌انجامد. چنانچه باورهای مذهبی به‌دلیل تجمل‌پرستی و ... به رکود

-
1. Believes
 2. Beliefs
 3. Attitudes
 4. Behaviors

گراید، وحدت اجتماعی متزلزل می‌شود» (جمشیدی، ۱۳۹۲). لایمن^۱ (۱۹۹۷) معتقد است امروزه کمتر کسی می‌تواند نقش دین و نهاد دین را در زندگی اجتماعی به‌طور اعم و زندگی سیاسی به‌طور اخص نادیده بگیرد. آموزه‌های دینی مختلف رفتارهای سیاسی مشخصی را از پیروان خود برای شرایط متفاوت طلب می‌کنند (فیروزجائیان و جهانگیری، ۱۳۸۷: ۹۸). در سال‌های اخیر، در زمینه مفهوم دین‌داری و مشارکت سیاسی مطالعاتی صورت گرفته است که از ابعاد مختلف به بررسی ارتباط بین این دو مفهوم پرداخته‌اند. گستردگی و پراکندگی تحقیقات در این حوزه و رواج رویکردهای متعدد، لزوم انجام فراتحلیلی منسجم برای نیل به تصویری جامع‌تر از وضعیت موجود موضوع و ارائه تصویر یکپارچه‌ای از یافته‌های علمی در این حوزه را ایجاب کرده است. براین اساس با فرض اجرای مطالعات کافی در حوزه بررسی ارتباط میان دین‌داری و مشارکت سیاسی شهروندان، سعی شده تا مطالعات انجام گرفته در دهه ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ گردآوری و نتایج مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۱. مبانی نظری

در این قسمت ابتدا مفاهیم مشارکت سیاسی و دین‌داری به‌عنوان متغیرهای وابسته و مستقل مورد بررسی قرار گرفته و پس از آن رابطه بین دو مفهوم فوق در قالب رویکردهای نظری ارائه شده است.

۱-۱. مشارکت سیاسی

دایرةالمعارف علوم اجتماعی، مشارکت سیاسی را عبارت از فعالیت‌های داوطلبانه‌ای می‌داند که اعضای یک جامعه در انتخاب حکام، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم و در شکل‌گیری سیاست‌های عمومی انجام می‌دهند (امام‌جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۰). در جامعه اسلامی، محور همبستگی، دین و ارزش‌های دینی است؛ بنابراین مشارکت و تعامل دوسویه مردم و حاکمیت در اجرای برنامه‌ها و طرح‌های توسعه سیاسی،

1. Layman

اقتصادی و اجتماعی «مشارکت سیاسی» نامیده می‌شود (فولادی، ۱۳۸۷). گیدنز^۱ مشارکت سیاسی را به مثابه یک حق سیاسی مورد توجه قرار داده و بیان می‌دارد مشارکت سیاسی مانند حق رأی در انتخابات محلی و ملی است که شهروندان اجتماع ملی معینی را دارا هستند (رضایی، ۱۳۹۲: ۱۱). راش^۲ (۱۳۷۷: ۳۲۱) مشارکت سیاسی را درگیر شدن فرد در سطوح مختلف فعالیت در نظام سیاسی تا داشتن مقام رسمی سیاسی تعریف می‌کند. آنتونی برچ^۳ نیز فعالیت‌های ذیل را تحت عنوان مشارکت سیاسی طبقه‌بندی می‌کند:

- رأی دادن در انتخابات محلی یا در همه‌پرسی‌ها،
- فعالیت تبلیغاتی به نفع احزاب و نامزدهای سیاسی،
- عضویت در احزاب سیاسی و گروه‌های فشار،
- شرکت در تظاهرات سیاسی،
- اشکال گوناگون نامزدهای مدنی،
- عضویت در کمیته‌های مشورتی دولتی،
- اعتصاب‌های صنفی با اهداف سیاسی یا در انواع اعتصاب‌های دیگر که هدف از آن تغییر سیاستگذاری عمومی باشد،

- عضویت در شوراهای مصرف‌کنندگان و اشکال گوناگون فعالیت‌های مدنی در زمینه‌هایی چون تأمین مسکن برای تهی‌دستان یا موضوع‌های زیست‌محیطی؛ آزادی‌های مطبوعاتی و ... که تبعاتی برای سیاستگذاری عمومی داشته باشد (جوچ و گله‌دار، ۱۳۹۱: ۱۰). پای^۴ مشارکت سیاسی را هر نوع اقدام داوطلبانه موفق یا ناموفق، سازمان‌یافته یا بی‌سازمان، مقطعی یا مستمر می‌داند که برای اثرگذاری بر انتخاب سیاست‌های عمومی، اداره امور عمومی یا گزینش رهبران سیاسی در سطوح مختلف حکومتی اعم از محلی و ملی به روش‌های قانونی یا غیرقانونی به‌کار می‌رود (امام‌جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۰).

1. Giddens
2. Rush
3. Burch
4. Pye

به این ترتیب، مشارکت سیاسی را می‌توان تصمیم‌گیری آگاهانه مردم برای شرکت داشتن در تعیین سرنوشت جامعه خود مطرح کرد تا بدین نحو به نقش و سهم خود برای تعیین سرنوشت جامعه خویش آگاهی یابند و به آن عمل کنند. علاوه بر آن، مشارکت سیاسی مفهومی گسترده و ابعاد متعددی دارد و نظریه‌های متنوعی از سوی اندیشمندان مطرح شده است برای مثال پری معتقد است که باید سه جنبه از مشارکت سیاسی یعنی شیوه مشارکت، شدت و کیفیت آن را از هم تفکیک کرد. منظور وی از شیوه مشارکت این است که مشارکت چه شکلی به خود می‌گیرد؟ آیا رسمی است یا غیررسمی و استدلال می‌کند که شیوه مشارکت طبق فرصت، میزان علاقه، منابع در دسترس فرد و نگرش‌های رایج به مشارکت در جامعه و به ویژه اینکه آیا مشارکت تشویق می‌شود یا نمی‌شود، فرق دارد. منظور از شدت، سنجش تعداد افرادی است که در فعالیت‌های معین شرکت می‌کنند که این امر ممکن است طبق فرصت‌ها و منابع فرق کند. کیفیت به میزان اثربخشی که در نتیجه مشارکت به دست می‌آید و سنجش تأثیر آن بر کسانی که قدرت را اعمال می‌کنند و همچنین بر سیاستگذاری‌ها مربوط می‌شود. کیفیت هم طبق فرصت‌ها و منابع از جامعه‌ای به جامعه دیگر و از موردی به مورد دیگر فرق می‌کند (غفاری هاشجین، بیگی نیا و تصمیم قطعی، ۱۳۸۹: ۲۱۱-۲۱۰).

البته به نظر می‌رسد مطالعات گذشته در حوزه مشارکت سیاسی اغلب روی رأی دادن تمرکز می‌کردند و آن را اساس حقوق مردم سالاری هر شهروند در نظر می‌گرفتند. شهروندان با رأی مستقیم خود به دولت انتظار دارند که دولت‌ها نیازهای شهروندان را برآورده سازند؛ اما باید توجه داشت که رأی دادن فقط یک بعد از مشارکت سیاسی است. با توجه به گستردگی و افزایش تنوع مشارکت در جوامع، به نظر می‌رسد مشارکت سیاسی انواع و ابعاد مختلفی دارد و این امر تحت تأثیر شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، باورهای مذهبی و پیشینه تاریخی قرار می‌گیرد. همچنین در این راستا آلموند و وربا^۱، نظریه پردازان معروف مطالعات تطبیقی و مقایسه‌ای، مشارکت را به دو نوع متعارف و غیرمتعارف تقسیم می‌کنند که گویاترین مدل ارائه شده در زمینه الگوهای مشارکت است. در تقسیم‌بندی آلموند و وربا

1. Perry

2. Almond and Verba

این نکته بسیار قابل توجه است که مشارکت سیاسی به شکل متعارف عاملی در تثبیت و انسجام یک سیستم سیاسی به‌شمار می‌رود و در شکل غیرمتعارف نشان از بحران در نظام سیاسی است که اگر بدان توجه نشود ممکن است به تحول خشونت‌آمیز و انقلابی بیانجامد. براساس این تعریف مشارکت سیاسی به‌عنوان امری عینی و مجزا از نگرش‌های ذهنی فرد تلقی می‌شود (غفاری و نیازی، ۱۳۸۶: ۱۲).

۱-۲. دین

دین‌داری از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر شکل، نوع و روند تغییرات در اجتماع، دین است. دین کارکردها و آثار ویژه‌ای در همه زوایای زندگی بشر دارد. دین برای جامعه معنایی از اجماع را به‌وجود آورده و آن را تحکیم می‌بخشد، رفتارهای ضداجتماعی را منع کرده و راهکارهایی را برای انسجام دوباره متخلفان پیشنهاد می‌دهد (تنهایی، ۱۳۷۵: ۲۵). دین در لغت به‌معنای مذهب، ورع، اطاعت، پاداش (عمید، ۱۳۶۹: ۶۷۳)، انقیاد، خضوع، تسلیم و جزا آمده است (علیزاده، ۱۳۷۷: ۹۳). دین عبارت از احساس اعتقاد به قوای لاهوتی و ماورای طبیعی و رعایت یک سلسله قواعد اخلاقی در زمینه ارتباط با خود، سایر بندگان، خدا و انجام مناسک عبادی جهت کسب تقرب خالق و جلب رضایت او به‌منظور تعالی روح است (ربانی خوراسگانی و صفایی‌نژاد، ۱۳۸۴: ۵۷). بر این اساس، دین‌داری «شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیا، آخرت و جهان هستی در جهت قرب به خدا و التزام به وظایف دینی» است (خدایاری فرد، ۱۳۸۵: ۱۶).

تعریف دورکیم^۱ (۴: ۱۹۱۵) از دین، تمایز میان مقدس و نامقدس است. به‌زعم وی، دین «نظام یکپارچه‌ای از باورداشت‌ها و عملکردهای مربوط به چیزهای مقدس است، یعنی چیزهایی که جدا از پدیده‌های عادی‌اند». دورکیم بیان می‌دارد که دین وسیله استحکام و دوام اجتماعی است که با ایجاد پیوند میان پیروان خود، با انجام مراسم گوناگون و ایجاد ارزش‌ها و باورهای مشترک میان آنان، وحدت اجتماعی را تأمین

می‌کند (آرون^۱، ۱۳۶۴: ۳۹۲). بیتس^۲ (۱۳۷۵: ۷۰۹) معتقد است دین هرگونه نظام باورداشت‌ها، نمادها و مناسکی است که زندگی را معنادار و درک‌پذیر می‌سازد. برخی از صاحب‌نظران معتقدند دین در شکل دهی به سبک زندگی^۳ نقش بسزایی دارد. تایتل^۴ (۱۹۸۰) طی مطالعه خود با عنوان «تحریم و انحرافات اجتماعی» دریافت که رابطه معکوسی بین میزان دین‌داری و کج‌روی افراد وجود دارد. به نظر کلارک و استارک^۵ (۱۹۹۷) در همه ادیان به زعم تفاوت‌هایی که در جزئیات دارند، عرصه‌های مشترکی وجود دارد که دین‌داری در آنجا متجلی می‌شود. این عرصه‌ها که می‌توان آنها را ابعاد مرکزی دین‌داری به‌شمار آورد شامل ابعاد اعتقادی، مناسکی، فکری، عاطفی و پیامدی هستند. نشانه‌های دین‌داری در فرد منبعت از عملکرد دینی او و الزام به ابعاد مختلف دین‌داری، به‌ویژه ابعاد شریعتی، اخلاقی و عبادی دین است (شجاعی زند، ۱۳۹۳: ۲۵). در مجموع، دین از یک‌سو به‌عنوان منبع اجتماعی، همبستگی عاطفی را ایجاد و تقویت می‌کند و از سوی دیگر با ایجاد و تقویت مفاهیم اخلاقی مشترک میان افراد و معنابخشی به هنجارها، افراد را انسجام داده؛ نوعی نظم اخلاقی را ایجاد و محافظت می‌کند.

۱-۳. مشارکت سیاسی و دین

از منظر فرهنگی و سیاسی در جوامعی که نظام ارزشی - اجتماعی آنان آمیختگی تنگاتنگی با آموزه‌های دینی داشته باشد و دخالت در سیاست را از وظایف فردی و اجتماعی بدانند؛ شهروندان انگیزه بیشتر و جدی‌تری در قبال تحولات سیاسی داشته و بر ارتقای کمی و کیفی مشارکت سیاسی آنان مؤثر است (غفاری هاشجین، بیگی‌نیا و تصمیم قطعی، ۱۳۸۹: ۲۲۰). موضوع مشارکت و حضور در فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی در متون دینی به‌ویژه در اسلام مورد تأکید قرار گرفته است. در حکومت دینی، مردم علاوه بر حضور فعال در عرصه‌های

-
1. Aron
 2. Bates
 3. Life Style
 4. Tittle
 5. Clarke and Stark

سیاسی و اجتماعی، مشارکت در تأسیس حکومت اسلامی و نصب کارگزاران دینی، رفتار آنها را زیرنظر دارند و حتی مشارکت در این زمینه ضروری است؛ زیرا اعمال یا عدم اعمال مشارکت سیاسی به طور کلی، بازتاب اقبال یا اعراض مردم نسبت به نظام سیاسی است که از حق مشارکت سیاسی مردم نشئت می‌گیرد. بدین ترتیب، مشارکت سیاسی اکسیری است که همه نظام‌های سیاسی بدان نیازمندند (فولادی، ۱۳۸۷). علامه طباطبائی دخالت در امور سیاسی و کسب استقلال، عزت و سیاست اجتماعی را یکی از شئون اجتماعی می‌داند (گنجی، سرایلو و طالبی، ۱۳۹۱: ۱۴۵). نتایج مطالعات نشان می‌دهند که بین افراد دارای تعهد دینی بالا و پایین در رفتار سیاسی تفاوت وجود دارد. به این معنا که همواره دین، کسانی را که وابستگی دینی بالاتری دارند متأثر کرده و این تأثیر رفتار سیاسی فرد را نیز دربرمی‌گیرد. از این رو، میزان التزام دینی همواره یکی از عوامل اثرگذار در مشارکت سیاسی افراد قلمداد می‌شود (فیروزجائیان و جهانگیری، ۱۳۸۷: ۹۷).

وربا و استال^۱ (۱۹۹۳)، استدلال می‌کنند که زمام، پول و مهارت‌های مدنی منابع اصلی مشارکت سیاسی به‌شمار می‌روند. به‌زعم آنان، افرادی که جهت‌گیری‌های دینی قوی دارند، از طریق شرکت در اجلاس گروهی، سخنرانی در محافل عمومی، گفتگو با دیگران و یا نوشتن، مهارت‌های مدنی خویش را افزایش می‌دهند. بدین ترتیب جهت‌گیری‌های مذهبی انبوهی از منابع را فراهم می‌کنند که موجب تقویت رفتارهای جمعی افراد می‌شود. گرین برگ^۲ (۲۰۰۰)، استدلال می‌کند روابط سیاسی متأثر از دین داری نه‌تنها انگیزه افراد برای رأی دهی را افزایش می‌دهد، بلکه افراد را قادر می‌سازد تا احساس کنند که تأثیر آنها بر فرایندهای سیاسی بهتر و مؤثرتر انجام می‌گیرد (امام جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۱-۳۰). درنتیجه با افزایش مشارکت سیاسی، انسجام، وحدت و یکپارچگی افراد جامعه و نظام سیاسی تقویت می‌شود. همبستگی، عامل پیوند اجتماعی است که آحاد افراد جامعه را به‌رغم داشتن علایق، سلیق و نیازها، به یکدیگر متصل می‌کند. در اسلام نیز، محور همبستگی، دین و ارزش‌های دینی است. در این خصوص، مشارکت و تعامل دوسویه مردم و حاکمیت در

1. Verba and Setal

2. Greenberg

اجرای برنامه‌ها و طرح‌های توسعه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به تحقق «مشارکت سیاسی» می‌انجامد.

۲. روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع فراتحلیل^۱ است. در پژوهش فراتحلیل، محقق با ثبت ویژگی‌ها و یافته‌های توده‌ای از تحقیقات در قالب مفاهیم کمی، آنها را آماده استفاده از روش‌های نیرومند آماری می‌کند (دلاور، ۱۳۸۴) و نتایج جدید و منسجم را با استفاده از روش‌های آماری استخراج می‌کند. روش مذکور خود مرکب از چند مرحله است: ۱. تعریف موضوع پژوهش، موضوع پژوهش حاضر بررسی ارتباط دین‌داری (متغیر مستقل) با مشارکت سیاسی (متغیر وابسته) است. ۲. جمع‌آوری نظام‌مند مطالعات انجام شده در زمینه موضوع مدنظر، در این روش، پژوهشگر با استفاده از یافته‌های پژوهشی کمی به تجزیه و تحلیل آماری آن پرداخته شده است. جامعه آماری پژوهش حاضر، همه پژوهش‌های انجام شده در ایران از سال ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۴ با موضوع مشابه تحقیق حاضر است که در یکی از پایگاه‌های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۲، پایگاه مجلات تخصصی نورمگز^۳، بانک اطلاعات نشریات کشور^۴ نمایه شده است. از میان بیش از یکصد مطالعات پژوهشی و توصیفی در زمینه مشارکت سیاسی، درباره رابطه دین‌داری در مشارکت سیاسی، ۱۲ سند پژوهشی که ملاک‌های اولیه انجام فراتحلیل همچون ضریب همبستگی، سطح معناداری و مشخص بودن حجم نمونه بودند، گزینش شدند. ۳. غربال و گزینش مطالعات مناسب، فهرست اطلاعاتی که از مطالعات مورد نظر خارج شده است شامل: اطلاعات عمومی (نام نویسنده)، سال انتشار، جامعه آماری، اطلاعات مربوط به متغیرهای پژوهش (ضریب همبستگی و سطح معناداری)، حجم نمونه و شیوه نمونه‌گیری است. ۴. گردآوری اطلاعات لازم، در این

1. Meta-Analysis Method

2. Sid

3. Noormags

4. Magiran

مرحله علاوه بر گردآوری داده‌ها، هریک از مطالعات کدبندی شده و برای مراحل بعدی وارد نرم‌افزار CMA شدند. ۵. محاسبه اندازه اثر، روش اصلی فراتحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص I^2 و برآورد اندازه اثر^۱ مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در این پژوهش، آماره‌های پژوهشی با استفاده از رویکرد هانتر و اشمیت^۲ به شاخص I^2 (جهت برآورد اندازه اثر و مقدار اثر پژوهش) تبدیل شد. برای تحلیل استنباطی داده‌ها نیز ابتدا به مفروضات فراتحلیل پرداخته شده است، به نحوی که به کمک نمودار قیفی^۳ و روش رگرسیون خطی^۴ به بررسی خطای انتشار (جهت فاصله اطمینان، همگنی، میزان شباهت و تفاوت پژوهش‌ها نسبت به همدیگر به دلیل بافت متفاوت مکان پژوهش از حیث فرهنگی، اجتماعی و محیطی، نمونه‌های مورد آزمون) و روش آزمون و تحلیل Q به بررسی ناهمگونی مطالعات پرداخته شده است. پس از آن، با توجه به ناهمگونی بین مطالعات مورد بررسی مدل اثرات تصادفی برای ترکیب نتایج و رسیدن به اندازه اثر به کار گرفته شد. بنابراین می‌توان گفت نتایج حاصل از مدل با اثرات تصادفی در شرایط ناهمگنی قابلیت تعمیم بیشتر نسبت به مدل با اثرات ثابت دارد. برای تفسیر نتایج از سیستم تفسیری کوهن^۵ (سنجش سطح اثر کلی پژوهش در حد بالا، متوسط و پایین) بهره گرفته شده است. در جدول ۱ خلاصه اطلاعات مربوط به مطالعات مختلف درباره رابطه بین دین‌داری و مشارکت سیاسی نمایش داده شده است.

-
1. Effect Size
 2. Hunter and Schmidt
 3. Funnel Plot
 4. Egger,s Linear Regression Method
 5. Cohen

جدول ۱. خلاصه اطلاعات جمع‌آوری شده

ردیف	محقق و سال	حجم نمونه	جامعه آماری	ضرایب مورد استفاده	نمونه‌گیری
۱	کشاوری، ربانی خوراسگانی و یزدخواستی (۱۳۹۲)	۱۵۰	جوانان ۱۸-۲۹ سال	$r=534/0$	سهمیه‌ای
۲	جعفری‌نژاد، کلانتری و نورمحمدیان (۱۳۸۸)	۳۴۲	زنان شاغل آموزش و پرورش	$X=06/3$	تصادفی طبقه‌ای
۳	سوادکوهی و نوروزی (۱۳۸۴)	۴۸۰	دانش‌آموزان مراکز پیش‌دانشگاهی	$T=14/9$	خوشه‌ای
۴	طیبه‌نیا و نقدی (۱۳۹۱)	۳۹۸	دانش‌آموزان دبیرستان و پیش‌دانشگاهی	$r=336/0$	خوشه‌ای چندمرحله‌ای و طبقه‌ای تصادفی
۵	فیروز جانیان و جهانگیری (۱۳۸۷)	۳۷۹	دانشجویان دانشگاه تهران	$r=32/0$	تصادفی
۶	هاشمی، فولادیان و فاطمی امین (۱۳۸۸)	۱۶۴۳	شهروندان ۱۸ سال به بالا	$r=358/0$	نمونه با طبقه‌بندی متناسب با حجم
۷	صدیقی، ملک‌میان و اجاقی ازبیری (۱۳۹۰)	۱۷۰	دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد رودهن	$r=088/0$	—
۸	نیک‌پور قنواتی، معینی و احمدی (۱۳۹۱)	۲۷۳	زنان ۱۸ سال به بالا	$r=56/0$	تصادفی ساده
۹	گنجی، سرایلو و طالبی (۱۳۹۱)	۳۱۳	دانشجویان	$r=298/0$	تصادفی ساده
۱۰	پورجلی و نجفی (۱۳۹۱)	۴۰۰	شهروندان	$r=306/0$	خوشه‌ای
۱۱	هاشمی (۱۳۹۴)	۳۴۳	زنان ۱۸-۳۹ سال	$r=26/0$	تصادفی ساده
۱۲	اطهری و شهریاری (۱۳۹۳)	۳۵۰	زنان ۱۸-۶۵ سال	$r=347/0$	خوشه‌ای

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

۳. یافته‌های تحقیق

در جدول ۲ ضمن برآورد اندازه اثر تفکیکی پژوهش‌های برگزیده مبتنی بر یک مقیاس مشترک، اثرات ترکیبی ثابت و تصادفی کلی نیز مشخص شد.

جدول ۲. آماره‌های پایه برای مطالعات تحت بررسی

ردیف	محقق و سال	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	مقدار آزمون	سطح معناداری
۱	کشاوری، ربانی خوراسگانی و یزدخواستی (۱۳۹۲)	۰/۵۳۴	۰/۴۰۹	۰/۶۴۰	۷/۲۲۳	۰/۰۰۱
۲	طیبه‌نیا و نقدی (۱۳۹۱)	۰/۳۳۶	۰/۲۴۶	۰/۴۲۰	۶/۹۴۸	۰/۰۰۱
۳	هاشمی، فولادیان و فاطمی امین (۱۳۸۸)	۰/۳۵۸	۰/۳۱۵	۰/۳۹۹	۱۵/۱۷۰	۰/۰۰۱
۴	صدیقی، ملکمیان و اجاقی ازبری (۱۳۹۰)	۰/۰۸۸	-۰/۰۶۳	۰/۲۳۵	۱/۱۴۰	۰/۲۵۴
۵	نیک‌پور قنواتی، معینی و احمدی (۱۳۹۱)	۰/۵۶	۰/۴۷۳	۰/۶۳۶	۱۰/۳۹۹	۰/۰۰۱
۶	گنجی، سرایلو و طالبی (۱۳۹۱)	۰/۲۹۸	۰/۱۹۴	۰/۳۹۶	۵/۴۱۱	۰/۰۰۱
۷	پورجلی و نجفی (۱۳۹۱)	۰/۳۰۶	۰/۲۱۴	۰/۳۹۲	۶/۲۹۹	۰/۰۰۱
۸	هاشمی (۱۳۹۴)	۰/۲۶	۰/۱۵۸	۰/۳۵۶	۴/۹۰۷	۰/۰۰۱
۹	اطهری و شهریار (۱۳۹۳)	۰/۳۴۷	۰/۲۵۱	۰/۴۳۶	۶/۷۴۴	۰/۰۰۱
۱۰	فیروز جانیان و جهانگیری (۱۳۸۷)	۰/۳۲	۰/۲۲۷	۰/۴۰۸	۶/۴۳۱	۰/۰۰۱
۱۱	جعفری نژاد، کلانتری و نورمحمدیان (۱۳۸۸)	۰/۱۱۶	۰/۰۱۰	۰/۲۱۹	۲/۱۴۲	۰/۰۳
۱۲	سوادکوهی و نوروزی (۱۳۸۴)	۰/۴۱۷	۰/۳۳۳	۰/۴۹۵	۸/۸۳۵	۰/۰۰۱
	اثرات ترکیبی ثابت	۰/۳۳۸	۰/۳۱۳	۰/۳۶۲	۲۵/۱۷۹	۰/۰۰۱
	اثرات ترکیبی تصادفی	۰/۳۳۴	۰/۲۶۹	۰/۳۹۷	۹/۴۳۱	۰/۰۰۱

مأخذ: همان.

براساس جدول فوق، در همه مطالعات مورد بررسی، ارتباط بین میزان دین داری و مشارکت سیاسی با اطمینان ۹۹ درصد معنادار است، فقط پژوهش صدیقی، ملکمیان و اجاقی ازبری (۱۳۹۰) از نظر معناداری متفاوت است و اندازه اثر ۰/۲۵۴ درصد را گزارش می‌دهد. بزرگ‌ترین مقدار اندازه اثر مطالعه نیک‌پور قنواتی، معینی و احمدی (۱۳۹۱) معادل ۰/۵۶ و کوچک‌ترین اندازه اثر به مطالعه جعفری نژاد، کلانتری و نورمحمدیان (۱۳۸۸) به اندازه معدل ۰/۱۱۶ مربوط است. همچنین هر دو مورد اثرات ثابت و تصادفی در سطح ۱ درصد معنادار است در گام نخست مطالعات مبتنی بر فراتحلیل به مهم‌ترین پیش‌فرض‌های این روش پژوهشی یعنی همگن بودن پژوهش‌های انجام گرفته و بررسی خطای (تورش) انتشار، پرداخته شده است.

۳-۱. بررسی مفروضه همگنی مطالعات انجام شده

به منظور بررسی این مفروضه از آزمون Q استفاده شده است. نتایج حاصل این آزمون در جدول ذیل آمده است.

جدول ۳. نتایج حاصل از آزمون Q

شاخص آماری	مقدار آزمون (Q)	درجه آزادی (df)	سطح معناداری	ضریب مجذور I
نتایج	۶۸/۵۲۱	۱۱	۰/۰۰۱	۸۳/۹۴۷

مأخذ: همان.

با توجه به نتایج حاصل از آزمون ($Q=68.521, P<0.01$) با اطمینان ۹۹ درصد، فرض صفر مبنی بر همگن بودن مطالعات انجام شده رد و فرض ناهمگونی میان پژوهش‌ها تأیید می‌شود. به بیان دیگر، معنادار بودن شاخص Q نشان دهنده وجود ناهمگنی در اندازه اثر پژوهش‌های اولیه است، اما از آنجاکه این شاخص به افزایش تعداد اندازه اثر حساس بوده و با افزایش تعداد اندازه اثر توان آزمون برای رد همگنی بالا می‌رود، مجذور I شاخص دیگری است که به همین منظور مورد استفاده قرار می‌گیرد. ضریب مجذور I دارای مقداری از صفر تا ۱۰۰ درصد است و در واقع مقدار ناهمگنی را به صورت درصد نشان می‌دهد. هرچه مقدار این ضریب به ۱۰۰ نزدیک‌تر باشد، نشان دهنده ناهمگنی بیشتر اندازه اثر پژوهش‌های اولیه است. نتایج حاصل از ضریب مجذور I مؤید این مطلب است که حدوداً ۹۷ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی آنها مربوط می‌شود. بنابراین تلفیق آنها با مدل آثار ثابت موجه نیست و می‌بایست از مدل آثار تصادفی به منظور ترکیب نتایج استفاده کرد. در واقع، این آزمون به ما می‌گوید رابطه بین دین‌داری و مشارکت سیاسی به لحاظ ویژگی و مشخصات مطالعات متفاوت است و در این وضعیت از متغیرهای تعدیل‌گر برای مشخص کردن واریانس و محل این تفاوت‌ها استفاده شود.

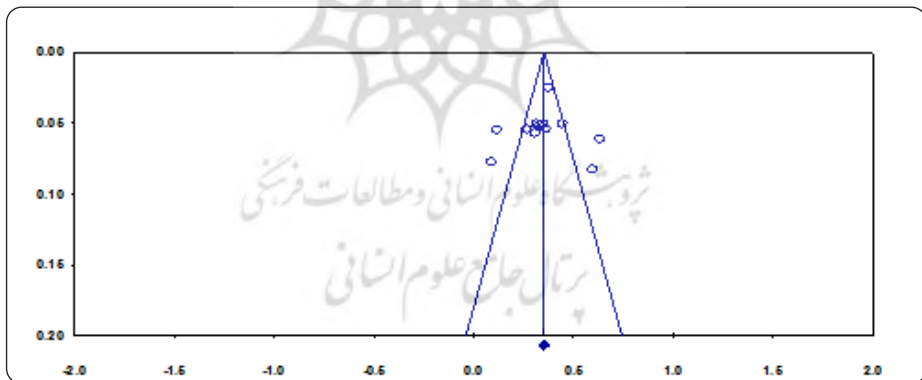
۲-۳. بررسی مفروضه خطای (تورش) انتشار

از دیگر مفروضات اصلی فراتحلیل، مفروضه خطای انتشار است که ناشی از انتشار پژوهش‌های چاپ شده و عدم انتشار پژوهش‌های چاپ نشده و انواع خطاهاست. از جمله مشکلاتی که موجب مخدوش شدن اعتبار نتایج فراتحلیل می‌شود؛ عدم دسترسی محقق به همه مطالعاتی است که در فاصله زمانی خاص در مورد موضوع مورد بررسی انجام شده‌اند. به منظور بررسی این فرض از نمودار کیفی و روش رگرسیونی اگر استفاده شده است.

۳-۳. نمودار کیفی

از جمله رایج‌ترین روش‌ها به منظور بررسی خطای انتشار، نمودار کیفی است. نمودار کیفی مطالعات گردآوری شده به منظور بررسی خطای انتشار ارائه شده است:

نمودار ۱. نمودار کیفی مطالعات گردآوری شده

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

نتایج حاصل از نمودار کیفی وارونه تقریباً تداعی‌کننده تقارن نسبی مطالعات انجام شده است؛ اما قضاوت صریحی در این مورد نمی‌توان انجام داد. برای اطمینان بیشتر از آزمون آماری مربوطه (روش رگرسیونی خطی اگر) استفاده شده است. در این روش فرض

صفر (H_0) بیانگر متقارن بودن نمودار و عدم سوگیری انتشار و فرض خلاف (H_1) بیانگر عدم تقارن نمودار کیفی و سوگیری انتشار است.

۳-۴. نتایج روش رگرسیون خطی اگر

در نبود سوگیری انتشار، انتظار می‌رود در تحقیقات کوچک و بزرگ، اثر استاندارد بزرگ مشاهده شود. این امر حالت خط رگرسیونی را ایجاد می‌کند که برشی از خط رگرسیون اصلی است. اگر برش خط رگرسیونی با سطح مورد انتظار تفاوت داشته باشد، علت آن ممکن است سوگیری انتشار باشد. نتایج حاصل از بررسی روش رگرسیون خطی اگر، به‌منظور بررسی سوگیری انتشار به شرح جدول ۴ است.

جدول ۴. نتایج حاصل از بررسی روش رگرسیون خطی اگر

شاخص آماری	برش (B)	خطای استاندارد (SE)	آزمون t	سطح معناداری یک دامنه	سطح معناداری دو دامنه
نتایج	-۰/۵۴۹	۲/۲۸۹	۰/۲۴۰	۰۴/۰۷	-۰/۸۱۵

مأخذ: همان.

براساس نتایج رگرسیونی خطی اگر، برش برابر با -۰/۵۴۹ و فاصله اطمینان ۹۵ درصد برابر با ۰/۲۴ است. از آنجا که مقدار سطح معناداری یک دامنه ۰۴/۰۷ و دو دامنه -۰/۸۱۵ است، بنابراین فرض صفر مبنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود.

۳-۵. ضریب اندازه اثر

پس از بررسی مفروضات فراتحلیل این نتیجه حاصل شده است که باید از مدل اثر تصادفی به‌منظور ترکیب نتایج برای گزارش اندازه اثر استفاده شود، در جدول زیر اندازه اثر مطالعات انجام شده در مدل تصادفی ارائه شده است.

جدول ۵. اندازه اثر مطالعات رابطه بین دین داری و مشارکت سیاسی

سطح معناداری	مقدار آزمون	حد بالا	حد پایین	اندازه اثر r	تعداد مطالعات	پرسش
۰/۰۰۱	۹/۴۳۱	۰/۳۹۷	۰/۲۶۹	۰/۳۳۴	۱۲	رابطه بین دین داری و مشارکت سیاسی

مأخذ: همان.

داده‌های جدول ۵ نشان می‌دهد که میانگین اندازه اثر دین داری (اثرات ترکیبی تصادفی) بر مشارکت سیاسی در نمونه مورد پژوهش معادل ۰/۳۳۴ است. از آنجاکه اندازه برآورد شده در محدوده اطمینان است، بنابراین باید اذعان داشت که تأثیر دین داری بر مشارکت سیاسی تأیید می‌شود. برآورد نقطه‌ای به دست آمده (۰/۳۳۴) بر مبنای معیار کوهن در جدول ۶ حاکی از اندازه اثر در حد متوسط است. بنابراین دین داری در سطح متوسطی می‌تواند بر مشارکت سیاسی مؤثر باشد. دین داری ابعاد و مؤلفه‌های متعددی دارد یکی از اصول مهم در دین اسلام که در آیات و روایات به آن اشاره شده است مشارکت سیاسی و اجتماعی و بی تفاوت نبودن به وضع جامعه و توجه به منافع جمعی است چنانچه امیرمؤمنان علی علیه السلام به مردم مصر می‌فرماید: «ای مردم نگویید ما سرپرستی چون مالک و امامی چون علی داریم، اگر در صحنه حاضر نباشید، شکست می‌خورید، ما در حال نبرد و جنگ با باطل هستیم، جامعه‌ای که در خواب باشد دشمن بیدارش او را رها نمی‌کند» (نهج البلاغه، خطبه ۶۲). بنابراین در دین اسلام تأکید بر اهمیت مشارکت دارد و چنانچه نظام حاکم بر جامعه ایرانی نظامی مبنی بر دین داری و اعتقاد به اصول و ارزش‌های دینی است، توصیه‌های دینی و مبانی اعتقادی می‌تواند به‌عنوان عاملی مؤثر در مشارکت سیاسی جامعه اثربخش باشد و مشارکت سیاسی جامعه را تحت تأثیر قرار دهد.

جدول ۶. مدل کوهن، نظام تفسیر اندازه اثر ناشی از فراتحلیل

اندازه اثر	همبستگی ضریب	ضریب تفاوت میانگین‌ها
کم	۰/۱	۰/۲
متوسط	۰/۳	۰/۵
زیاد	۰/۵	۰/۸

مأخذ: همان.

با توجه به نتایج حاصل از ناهمگونی مطالعات و تصدیق مفروضات فراتحلیل سعی بر این است که در راستای مشخص کردن این ناهمگنی از متغیر تعدیل کننده استفاده شود تا از طریق آن بتوان به تعیین واریانس بین مطالعات پرداخت؛ چراکه فراتحلیل های نوین تنها به تعیین اندازه اثر نمی پردازند، بلکه تلاش می شود تا آن دسته از ویژگی های پژوهش که موجب ایجاد اندازه اثر بزرگ و نیز علت اندازه اثرهای کوچک است، نیز مورد سنجش قرار گیرد. در این پژوهش متغیر جنسیت به عنوان متغیر تعدیل کننده در نظر گرفته شده است.

۳-۶. بررسی نقش تعدیل کنندگی متغیر جنسیت

نتایج حاصل از بررسی متغیر جنسیت به عنوان متغیر تعدیل کننده به شرح جدول ذیل است.

جدول ۷. نتایج اندازه های اثر ترکیبی رابطه دین داری و مشارکت سیاسی به تفکیک جنسیت

جنسیت	تعداد اندازه اثر	اندازه اثر ترکیبی	مقدار آزمون	مدل اثرات ثابت سطح معناداری	اندازه اثر ترکیبی	مدل اثرات تصادفی مقدار آزمون	سطح معناداری
زنان	۸	۰/۳۱	۳۰/۷۸۹	۰/۰۰۱	۰/۲۸	۷/۷۴۰	۰/۰۰۱
مردان	۴	۰/۴۱	۱۴/۶۲۶	۰/۰۰۱	۰/۴۳	۵/۶۹۷	۰/۰۰۱
کل	۱۲	۰/۳۳	۲۵/۱۷۹	۰/۰۰۱	۰/۳۱	۹/۴۱۵	۰/۰۰۱

مأخذ: همان.

نتایج حاصل از جدول ۷، اندازه های اثر ترکیبی مدل اثرات ثابت و تصادفی مربوط به رابطه بین دین داری و مشارکت سیاسی را به تفکیک جنسیت نشان می دهد. نتایج حاکی از این است که در بین زنان اندازه اثر در مدل تصادفی ۰/۲۸ و در گروه مردان اندازه اثر با مدل تصادفی ۰/۴۳ است. که هر دو در سطح ۰/۰۰۱ درصد معنادار هستند. همچنین اندازه اثر هر دو گروه مردان و زنان برابر با ۰/۳۱ است. در واقع، دین داری مردان نسبت به زنان تأثیر بیشتری بر میزان مشارکت سیاسی آنان دارد. به این ترتیب مشارکت سیاسی مردان بیشتر از زنان متأثر از دین داری آنهاست. به طور کلی اندازه اثر در هر دو گروه مردان و زنان به ترتیب

۰/۲۸ و ۰/۴۳ است. به بیان دیگر، دین‌داری مردان با ۰/۱۵ درصد اختلاف تأثیری بیشتر بر مشارکت سیاسی آنها نسبت به زنان داشته است.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مشارکت سیاسی عامل همبستگی و از اساسی‌ترین صورت‌های روابط اجتماعی است، مشارکت سیاسی زمینه‌ساز حضور افراد در فعالیت‌ها و تصمیم‌گیری‌های سیاسی - اجتماعی جامعه است. ویژگی بارز مشارکت سیاسی در داوطلبانه و خودجوش بودن آن است که اعضای یک جامعه را به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در تصمیم‌گیری و سرنوشت جامعه دخیل می‌کند. پری از نظریه‌پردازان حوزه علوم اجتماعی، سه جنبه از مشارکت سیاسی یعنی شیوه، شدت و کیفیت مشارکت را از هم تفکیک می‌کند. منظور وی از شیوه مشارکت این است که مشارکت چه شکلی به خود می‌گیرد؟ آیا رسمی است یا غیررسمی؟ و استدلال می‌کند که شیوه مشارکت طبق فرصت، میزان علاقه، منابع در دسترس فرد و نگرش‌های رایج به مشارکت در جامعه فرق می‌کند. منظور از شدت، سنجش تعداد افرادی است که در فعالیت‌های معین شرکت می‌کنند که این امر ممکن است طبق فرصت‌ها و منابع فرق کند. کیفیت به میزان اثربخشی که در نتیجه مشارکت و سنجش تأثیر آن بر کسانی که قدرت را اعمال می‌کنند، به دست می‌آید.

درواقع، آنچه به کاهش یا افزایش میزان مشارکت سیاسی و اجتماعی در جامعه منجر می‌شود؛ باورها، نگرش‌ها و افکاری است که شخصیت افراد را تشکیل می‌دهند. بنابراین، مشارکت سیاسی از عوامل فردی و اجتماعی چون سن، جنس، تحصیلات، سرمایه اجتماعی، پایگاه اقتصادی - اجتماعی افراد، نگرش سنت‌گرا/عقل‌گرا، منابع جامعه‌پذیری، سرمایه اجتماعی، دین‌داری و ... تأثیر می‌گیرد. از جمله عوامل اثرگذار بر مشارکت سیاسی در جامعه، میزان و نوع دین‌داری افراد جامعه است. دین نظام عملی مبتنی بر اعتقادات است که در ابعاد فردی و اجتماعی از جانب پروردگار برای هدایت انسان‌ها فرستاده شده و شامل عقاید، باورها، نگرش‌ها و رفتارهاست که باهم پیوند دارند و یک احساس جامعیت را برای فرد تدارک می‌بینند. به‌زعم دورکیم (۱۹۱۵)، دین «نظام یکپارچه‌ای از باورداشت‌ها

و عملکردهای مربوط به امر مقدس است، یعنی مواردی که جدا از پدیده‌های عادی‌اند». براساس تعالیم دینی حضور و اراده مردم در تعیین سرنوشت خویش نقش بسزایی دارد. به عبارت دیگر، یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌هایی که مشارکت سیاسی را ارتقا می‌دهد دین و تعالیم دینی است. براین مبنا، دین از مؤلفه‌های اصلی و موتور محرکه جنبش‌های اجتماعی و سیاسی در جامعه است. تأثیر دین در گسترش مشارکت مردمی در طول تاریخ به ویژه در اسلام انکارناپذیر است. ابن‌خلدون، درباره نقش دین در مشارکت می‌گوید: «دین در بین نیروها وحدت می‌آفریند، رقابت‌ها را از بین می‌برد و به افراد روحیه ایثار می‌دهد. این روحیه به افزایش مشارکت و ایجاد دولت‌های وسیع می‌انجامد. چنانچه باورهای مذهبی به دلیل تجمل‌پرستی و ... به رکود گراید، وحدت اجتماعی متزلزل می‌گردد» (جمشیدی، ۱۳۹۲).

لایمن (۱۹۹۷) معتقد است امروزه کمتر کسی می‌تواند نقش دین و نهاد دین در زندگی اجتماعی به طور اعم و زندگی سیاسی به طور اخص را نادیده بگیرد. آموزه‌های دینی مختلف رفتارهای سیاسی مشخصی را از پیروان خود برای شرایط متفاوت طلب می‌کنند. تحقیق حاضر تحت عنوان فراتحلیل مطالعات دین‌داری بر میزان مشارکت سیاسی صورت گرفته و نتایج حاصل از ۱۲ تحقیق مورد نظر و آزمون Q با اطمینان ۹۹ درصد، فرض صفر مبنی بر همگنی مطالعات وارد و فرض ناهمگونی اندازه اثر را تأیید کرده است. نتایج نشان می‌دهد بین میزان دین‌داری شهروندان و اقدام برای مشارکت سیاسی از سوی آنان رابطه وجود دارد. همچنین، برای بررسی عمیق‌تر رابطه میان دین‌داری و مشارکت سیاسی از متغیر تعدیل‌گر استفاده شد تا مشخص شود در رابطه بین میزان دین‌داری و مشارکت سیاسی چه متغیرهای دیگری نیز اثرگذارند. نتایج نشان داد مشارکت سیاسی مردان تا حدودی بیشتر از زنان در جامعه است. ارزیابی مفروضه خطای انتشار نشان داد که فرضیه صفر مبنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید شده است. یافته‌های تحلیلی نیز نشان می‌دهد میانگین اندازه اثر میزان دین‌داری بر مشارکت سیاسی معادل ۳۳ درصد و بر مبنای نظام تفسیری کوهن، اندازه اثر در حد متوسط است. بالاترین مقدار اندازه اثر (۵۶/۰) را نیک‌پور قنوازی، معینی و احمدی (۱۳۹۱) و همچنین پایین‌ترین میزان اندازه اثر (۱۱۶/۰) را جعفری نژاد، کلانتری و نورمحمدیان (۱۳۸۸) به دست آورده‌اند (جامعه

آماري هردو پژوهش مربوط به زنان است). سنجه‌های مورد استفاده در پژوهش فوق از ضریب پایایی بالای ۷۰ درصد برخوردار بوده است. به‌طورکلی وجود مشارکت سیاسی برای جامعه از اهمیت بالایی برخوردار است، چراکه مشارکت سیاسی به‌عنوان یکی از عوامل پیشرفت جوامع شناخته می‌شود و جوامع در راستای رسیدن به ابعاد و نشانه‌های پیشرفت، مشارکت سیاسی شهروندان را در اولویت خود قرار می‌دهند.

همان‌گونه که در مباحث نظری پژوهش اشاره شد، نتایج پژوهش با نتایج تحقیقات لایمن (۱۹۹۷) همسواست که معتقد است امروزه کمتر کسی می‌تواند نقش دین و نهاد دین در زندگی اجتماعی را به‌طور اعم و زندگی سیاسی به‌طور اخص را نادیده بگیرد. آموزه‌های دینی مختلف رفتارهای سیاسی مشخصی را از پیروان خود برای شرایط متفاوت طلب می‌کنند (فیروزجائیان و جهانگیری، ۱۳۸۷: ۹۸). وربا و استال (۱۹۹۳) نیز استدلال می‌کنند افرادی که جهت‌گیری‌های دینی قوی دارند، از طریق شرکت در اجلاس گروهی، سخنرانی در محافل عمومی، گفتگو با دیگران و یا نوشتن، مهارت‌های مدنی خویش را افزایش می‌دهند. بدین ترتیب جهت‌گیری‌های مذهبی انبوهی از منابع را فراهم می‌کنند که موجب تقویت رفتارهای جمعی افراد می‌شود. همچنین، گرین برگ (۲۰۰۰)، استدلال می‌کند روابط سیاسی متأثر از دین‌داری نه‌تنها انگیزه افراد را برای رأی‌دهی افزایش می‌دهد، بلکه افراد را قادر می‌سازد تا احساس کنند تأثیر آنها بر فرایندهای سیاسی بهتر و مؤثرتر صورت می‌گیرد (امام‌جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۱ - ۳۰). همچنین علمای اسلام مانند علامه طباطبائی نیز دخالت در امور سیاسی و کسب استقلال، عزت و سیاست اجتماعی را یکی از شئون اجتماعی می‌داند (گنجی، سرایلو و طالبی، ۱۳۹۱: ۱۴۵). به‌طورکلی می‌توان گفت، از منظر فرهنگی و سیاسی در جوامعی که نظام ارزشی - اجتماعی آنان آمیختگی تنگاتنگی با آموزه‌های دینی داشته باشد و دخالت در سیاست را از وظایف فردی و اجتماعی می‌دانند؛ شهروندان انگیزه بیشتر و جدی‌تری در قبال تحولات سیاسی داشته و بر ارتقای کمی و کیفی مشارکت سیاسی آنان مؤثر است (غفاری هاشجین، بیگی‌نیا و تصمیم قطعی، ۱۳۸۹: ۲۲۰).

بر اساس پژوهش‌های صورت گرفته باید گفت دین‌داری در جامعه ایرانی با کارکردهایی چون انسجام بخشی و هویت بخشی نقش مهمی در فرایند مشارکت سیاسی دارد. اهمیت

مشورت و مشاوره، همکاری و همگامی در انجام امور، در اسلام مورد تأکید قرار گرفته است به این ترتیب مشارکت امری انسانی و درعین حال ضروری برای بشر است؛ چراکه انسان‌ها برای اداره عمومی خویش نیازمند مشارکت سیاسی هستند. چنانچه اسلام با ارج نهادن به مردم، مشارکت آنها را در امور سیاسی و عمومی خواستار شده است و خداوند پیامبرش را به مشورت با مردم فرمان می‌دهد. از عمده‌ترین عوامل تأمین مشارکت، آگاهی و علاقه مردم و احساس مسئولیت آنهاست و باید مردم را به این باور سوق داد که با مشارکت سیاسی، تعاون و همیاری عمومی می‌توان به جامعه‌ای پیشرفته دست یافت (جمشیدی، ۱۳۹۲). در واقع، هرچه درجه ایمان و دین‌داری افراد در جامعه بالاتر باشد و به ارزش‌های دینی معتقد باشند، مشارکت در امور جامعه و به‌طور خاص مشارکت سیاسی را به‌عنوان یک تکلیف و وظیفه دینی خود قلمداد کرده و برای داشتن جامعه‌ای سالم و اجرای شایسته‌سالاری تلاش می‌کنند.

در مجموع، با توجه به نتایج پژوهش، راهکارهای تقویت مشارکت سیاسی افراد پیشنهاد شده است:

- افزایش آگاهی شهروندان نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی جامعه، به‌وسیله رسانه‌های ارتباط جمعی، سازمان‌ها و تشکل‌های آموزشی که تأثیر بسزایی در افزایش آگاهی شهروندان دارد و حساسیت و توجه آنان را نسبت به مسائل سیاسی افزایش می‌دهد. در این میان، نهادینه شدن دین در مرحله اول و درونی کردن ارزش‌های دینی به‌عنوان مؤثرترین روش برای بالا بردن مشارکت سیاسی است. همچنین، ایجاد انگیزه نقادی و نظر دادن در میان مردم با حضور در فعالیت‌های اجتماعی مانند تشکل‌های محلی و ... از اهمیت بالایی برخوردار است. بدین سبب رابرت دال (۱۹۸۲) بر این عقیده است که اعتماد و مسئولیت‌پذیری در بین فعالان سیاسی مهم‌ترین محل مناسب برای مشارکت سیاسی است.

- رسانه‌های ارتباط جمعی به‌عنوان منبع الگوگزینی و جامعه‌پذیری شهروندان به‌خصوص قشر جوان تأثیر بسزایی در ایجاد انگیزه و تشویق مخاطبان به مشارکت سیاسی و اجتماعی دارند و به‌نوعی روحیه وحدت و همبستگی و در واقع سرمایه اجتماعی را ارتقا می‌بخشند. در این خصوص عملکرد رسانه بسیار چشمگیر است.

- تلاش در جهت مشارکت اجتماعی شهروندان از طریق فعالیت‌های جمعی چون حضور در انجمن‌ها، برنامه‌های مشارکتی محلی و ... و فراهم‌سازی بستر بحث و گفتگوی متقن و معتبر در حوزه افزایش فعالیت‌های سیاسی.

- برگزاری دوره‌های هم‌افزایی مشارکتی برای شهروندان و بیان اهمیت فعالیت جمعی و آثار آن بر زندگی مطلوب اجتماعی.

درنهایت پایبندی جامعه به رسالت‌های مهم خود از جمله عدالت اجتماعی و شایسته‌سالاری و از بین بردن فقر در میان جامعه، در وهله اول با ایجاد احساس آرامش نسبی و در وهله دوم رضایت اجتماعی، احساس تعهد و تعلق اجتماعی را پررنگ‌تر و زمینه برای مشارکت سیاسی را فراهم می‌کند. چنانچه اگر شرایط اقتصادی به‌گونه‌ای باشد که انسان فقط بتواند وسیله اولیه معاش را فراهم کند، فرصتی برای مشارکت نخواهد داشت. از این رو آرامش و امنیت معاش، فرصت بهتری را برای پرورش استعداد‌های مشارکتی فراهم می‌سازد.

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. آرون، ریمون (۱۳۶۴). *مراحل اساسی سیراندیشه در جامعه‌شناسی*، ترجمه باقر پرهام، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. اطهری، حسین و ابوالقاسم شهریاری (۱۳۹۳). «بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت سیاسی زنان (مطالعه موردی زنان شهر بوشهر)»، *زن در توسعه و سیاست*، ش ۲.
۵. امام جمعه‌زاده، سیدجواد، محمودرضا رهبر قاضی، امید عیسی‌نژاد و زهره مرندی (۱۳۹۲). «بررسی رابطه میان احساس محرومیت نسبی و مشارکت سیاسی در میان دانشجویان دانشگاه اصفهان»، *دو فصلنامه دانش سیاسی*، سال هشتم، ش ۱.
۶. امام جمعه‌زاده، سیدجواد، محمودرضا رهبر قاضی، کمال برزگر قاضی و زهرا صادقی نقدعلی (۱۳۹۱). «رابطه میان دین‌داری و رفتار انتخاباتی»، *قدرت نرم*، سال سوم، ش ۸.
۷. بحری‌پور، عباس و محسن نیازی (۱۳۹۳). «دین‌داری و گرایش به کج‌روی فرهنگی، مطالعه موردی: جوانان شهرستان کاشان»، *فصلنامه امنیت پژوهی*، ش ۴۷.
۸. بیتس، دانیل (۱۳۷۵). *پلاک فرد، انسان‌شناسی فرهنگی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، انتشارات علمی.
۹. پورجیلی، ربابه و هوشنگ نجفی (۱۳۹۱). «بررسی میزان مشارکت اجتماعی و سیاسی شهروندان شهر تبریز و عوامل مؤثر بر آن»، *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، ش ۴۱.
۱۰. تنهایی، ابوالحسن (۱۳۷۵). *جامعه‌شناسی در ادیان*، چاپ اول، یزد، بهاباد.
۱۱. جعفری‌نژاد، مسعود، صمد کلانتری و مژگان نورمحمدیان (۱۳۸۸). «بررسی میزان مشارکت سیاسی زنان شاغل در آموزش و پرورش ناحیه یک شهرکرد»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیستم، ش ۱.
۱۲. جعفری‌نیا، غلامرضا (۱۳۹۱). «بررسی عوامل اقتصادی - اجتماعی مؤثر بر میزان مشارکت سیاسی شهروندان شهر خورموچ»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، ش ۲.
۱۳. جمشیدی، محمدحسین (۱۳۹۲). «راهبردهایی برای گسترش مشارکت سیاسی». borhan.ir
۱۴. جوج، مرتضی و مجید گله‌دار (۱۳۹۱). «عوامل مؤثر بر مشارکت سیاسی (مطالعه موردی شهروندان شهر تهران)»، *مطالعات انتخابات*، ش ۲.

۱۵. خدایاری فرد، محمد (۱۳۸۵). «آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دین‌داری دانشجویان»، طرح پژوهشی، دانشکده روانشناسی دانشگاه تهران.
۱۶. دلاور، علی (۱۳۸۴). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران، انتشارات ویرایش.
۱۷. راش، مایکل (۱۳۷۷). جامعه و سیاست، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، سمت.
۱۸. ربانی خوراسگانی، رسول و فتحیان صفایی‌نژاد (۱۳۸۴). «فاصله نسلی با تأکید بر وضعیت دین‌داری و ارزش‌های اجتماعی؛ مطالعه موردی شهر دهدشت در سال ۱۳۸۲»، *مجله علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ش ۲.
۱۹. ربانی، علی و محمد گنجی (۱۳۸۷). «تحلیلی بر رابطه دین‌داری و سرمایه اجتماعی در دانشجویان دانشگاه اصفهان»، *علوم اجتماعی*، ش ۴۱.
۲۰. رضایی، حسین (۱۳۹۲). «نظریه‌های مشارکت سیاسی با رویکرد انتخابات»، *فصلنامه مطالعات انتخابات*، ش ۵ و ۶.
۲۱. سوادکوهی، علی اصغر و رضا علی نوروزی (۱۳۸۴). «بررسی عوامل مؤثر بر تربیت و مشارکت سیاسی دانش‌آموزان شهر اصفهان»، *علوم انسانی*، ش ۵۷.
۲۲. شجاعی زند، علی‌رضا (۱۳۹۳). «نقد و ارزیابی «گویه‌های به‌کار رفته» در پیمایش‌های دین‌داری در ایران»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۲۶.
۲۳. صدیقی، بهرنگ، لینا ملک‌میان و مهدی اجاقی‌ازبری (۱۳۹۰). «بررسی تأثیر اعتماد سیاسی بر مشارکت سیاسی (مورد دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن)»، *فصلنامه پژوهش اجتماعی*، سال چهارم، ش ۱۱.
۲۴. طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۰). *فرازهایی از اسلام، جمع‌آوری و تنظیم سیدمهدی آیت‌اللهی، قم، جهان‌آرا*.
۲۵. طیبی‌نیا، موسی و اسدالله نقدی (۱۳۹۱). «بررسی مشارکت سیاسی دانش‌آموزان و عوامل مرتبط با آن»، *مطالعات جامعه‌شناختی جوانان*، ش ۷.
۲۶. علیزاده، سکینه (۱۳۷۷). «درآمدی بر مطالعات مردم‌شناسی دین»، *نمایه در پژوهش*، ش ۵ و ۶.
۲۷. عمید، حسن (۱۳۶۹). *فرهنگ عمید*، تهران، نشر امیرکبیر.

۲۸. غفاری هاشجین، زاهد، عبدالرضا بیگی نیا و اکرم تصمیم قطعی (۱۳۸۹). «عوامل مؤثر بر مشارکت سیاسی دانشجویان علوم سیاسی و فنی دانشگاه تهران»، دانش سیاسی، ش ۲.
۲۹. غفاری، غلامرضا و محسن نیازی (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی مشارکت، تهران، نشر نزدیک.
۳۰. غلامرضایی، علی اصغر (۱۳۸۹). «مبانی مصرف‌گرایی در دنیای جدید و اصول مصرف در اسلام با تأکید بر رسانه ملی»، پژوهش‌های ارتباطی، ش ۱ (پیاپی ۶۱).
۳۱. فولادی، محمد (۱۳۸۷). «مشارکت سیاسی در نظام مبتنی بر ولایت مطلقه فقیه»، ش ۲۷. marifat.nashriyat.ir.
۳۲. فیروزجائیان، علی اصغر و جهانگیر جهانگیری (۱۳۸۷). «تحلیل جامعه‌شناختی مشارکت سیاسی دانشجویان، نمونه مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تهران»، مجله علوم اجتماعی، ش ۱.
۳۳. کشاورز، زهرا سادات، علی ربانی خوراسگانی و بهجت یزدخواستی (۱۳۹۲). «بررسی نقش رسانه‌های ملی بر رفتار انتخاباتی جوانان ۱۸-۲۹ ساله شهر اصفهان (مورد مطالعه: شبکه استانی اصفهان)»، فصلنامه مطالعات انتخابات، ش ۵ و ۶.
۳۴. گنجی، قربانعلی، حسن سربیلو و یداله طالبی (۱۳۹۱). «بررسی رابطه میان دین‌داری و مشارکت سیاسی، مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی مشهد»، فصلنامه مطالعات سیاسی، سال پنجم، ش ۱۷.
۳۵. مسعودنیا، حسین، نجات محمدی‌فر، گلمراد مرادی و عاطفه فروغی (۱۳۹۱). «بررسی عوامل اجتماعی - روان‌شناختی مؤثر بر مشارکت سیاسی استادان دانشگاه مورد مطالعه: دانشگاه اصفهان»، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست‌وسوم، ش ۴۸.
۳۶. مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). آزادی معنوی، تهران، انتشارات صدرا.
۳۷. _____ (۱۳۷۹). انسان و ایمان، تهران، چاپ هجدهم، انتشارات صدرا.
۳۸. نیک‌پور قنوتی، لیلا، مهدی معینی و حبیب احمدی (۱۳۹۱). «بررسی عوامل اجتماعی - اقتصادی مرتبط با مشارکت سیاسی»، فصلنامه جامعه‌شناسی زنان، سال سوم، ش ۱.
۳۹. هاشمی، احمد (۱۳۹۴). «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت سیاسی زنان، مطالعه موردی: زنان ۱۸ تا ۳۹ سال شهر لامرد»، فصلنامه زن و جامعه، سال ششم، ش ۱.
۴۰. هاشمی، سیدضیاء، مجید فولادیان و زینب فاطمی امین (۱۳۸۸). «بررسی عوامل اجتماعی و روانی مؤثر بر مشارکت سیاسی مردم شهر تهران»، پژوهشنامه علوم سیاسی، سال پنجم، ش ۱.

41. Baum, H. (2001). "Citizen Participation", *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*pp.
42. Buck Land, Jerry (1998). *From Relief and Development to Assisted Self Reliance: Nongover Mental Oeganizatian in Bangladesh*, Jerry, Buck Lard Vwinn ipej. ca.
43. Dahi, Robert A. (1982). *Polyarshy; PartiCipation and Opposition*, London, University Press.
44. Durkheim, E. (1915). *The Elementary forms of the Religious Life*, London, Allen and Unwin.
45. Glock, Chares and Rodney Stark (1965). *Religion and Society in Tension*, Chicago, Rand Macnally Company.
46. Goulet, Denis (1995). *Development Ethice a Guid of Theory and Practice London*, Handbook.
47. Greenberg, A. (2000). "The Church and the Revitalization of Politics and Community", *Political Science Quarterly*, Vol. 115.
48. Layman, C. (1997). "Religion and Political Behavior in the United State: The Impact of Beliefs, Affiliations and Commitment from 1980 to 1994", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 61, No. 2.
49. Tittle, Charles R. (1980). "Sanction and Social Deviance", *Social Forces*, 61.
50. Verba, S., K. L. Scholozman, H. Brady and N. H. Nie (1993). "Race, Ethnicity, and Political Resources: Participation in the United State", *British Journal of Political Science*, 23, Vol. 61.